

ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

բանասիրական գիյր. թեկնածու, ՀԱԻ

ԳՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԸ

ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԱԿԱՆ ԵՐԳԻՍՏՈՒՄ- ԶՎԱՐՃԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ¹

Հրաչյա Աճառյանի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ

Հրաչյա Աճառյանի վաստակը չի սահմանափակվում հայերենագիտության տարբեր բնագավառներում կատարած ծանրակշիռ ուսումնասիրություններով: Թերեւս քչերին են հայտնի Հր. Աճառյանի՝ ժողովրդական բանահյուսության տարատեսակ նյութերի, այդ թվում՝ երգիծապատումների եւ զվարճախոսությունների գրառման ասպարեզում կատարած աշխատանքները: Մեծանուն գիտնականը, շատ լավ իմանալով ժողովրդական բանավեստի աղբյուրագիտական վիթխարի արժեքը, պատմագագագրական, լեզվական, մշակութային եւ այլ շերտերը բացահայտելիս նրա ընձեռած լայն հնարավորությունները, հետեւաբար նաեւ՝ դրանց անհապաղ գրառման անհրաժեշտությունը, հաշվի չառնելով իր գերզբաղվածությունը, դեռ երիտասարդական տարիներից սկսում է հայ բանավոր գրականության ամենատարբեր նմուշներ գրի առնել: Անգամ 1895-1897 թթ. կոտորածներից հետո կատարված խուզարկությունների հետեւանքով ամբողջ ձեռագրերի առգրավումը (դրանց մեջ էին նաեւ պոլսահայերից կատարած գրառումները) նրան չի ընկնում, եւ նա կրկին ձեռնարկում եւ էլ ավելի է ստվարացնում բանահյուսական նյութերի հավաքածուն: Գիտական-մանկավարժական գործունեությանը զուգահեռ՝ նա իր ողջ կյանքի ընթացքում, այսպես ասած, ձեռքի հետ թղթին է հանձնել նաեւ հանդիպած բանահյուսության տարբեր ժանրերի մի շարք ստեղծագործություններ: Որոշ նյութերի գրառելուն նա մասնակից է դարձնում նաեւ քրոջը՝ Արմենուհի Աճառյանին, մասամբ նաեւ՝ եղբորը՝ Հայկ Աճառյանին: Նրանց միջոցով գրառվում են մի շարք հեքիաթներ ու վիճակախաղեր, ինչպես նաեւ որոշ երգեր ու մանկական խաղեր²:

¹ Այս երկու եզրույթները տարանջատել ենք՝ զվարճապատումի համար հիմք ընդունելով նրա սյուժետային՝ պատումային հատկանիշը, զվարճախոսության համար՝ անսյուժե անպատում (նաեւ երկխոսական) բնույթը: Շարադրանքում այդ երկուսի փոխարեն կիրառվում է նաեւ ժողովրդի մեջ եւ գիտական շրջանակներում հայտնի անեկդոտ եզրույթը, որն իր մեջ ներառում է նյութի թե՛ պատումային, թե՛ անպատում հատկանիշները:

² Հր. Աճառյան, Պոլսահայ անգիր բանահյուսություն, Երեւան, 2009, էջ 5:

Բանահավաքչական աշխատանքներ կատարելիս Աճառյանի ուշադրություն կենտրոնում են եղել միայն պոլսահայոց մեջ շրջանառվող հայկական բանահյուսական ստեղծագործությունները, նույնիսկ հայերի միջավայրում թուրքերենով ասվող նյութերը՝ զուգահեռ ներկայացրած նաեւ դրանց հայերեն թարգմանությունները:

Հրաչյա Աճառյանը պոլսահայերից գրառած ժողովրդական բանահյուսությունների ժողովածուն 1902 թ. Մոսկվա էր ուղարկել՝ Ե. Լալայանի «Ազգագրական հանդեսում» տպագրելու համար: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով այն չի հրատարակվել: Այդ մասին ահա թե ինչ է գրում Աճառյանը 1940 թ. հոկտեմբերին. «Վերջապես 1924-1925 թվին Երեւանում երես առ երես հանդիպելով իրեն (Ե. Լալայանին-Ա.Ա.)՝ կարողացա հետ ստանալ ձեռագիրս, գրեթե ամբողջությամբ: Կորած էին միայն Կոմիտասի ձայնագրած երգերը, բացի մեկից:

Այժմ վերամշակելով ամբողջ աշխատությունը՝ տալիս եմ հրատարակություն»³:

1940 թվականին տպագրության պատրաստ պոլսահայոց ժողովրդական բանահյուսությունների ժողովածուի⁴ լույս աշխարհ գալու ոգիսականը դրանով չի ավարտվում: Մեծանուն գիտնականի մահից (Աճառյանը վախճանվել է 1953 թվականին) 56 տարի անց, հրատարակության պատրաստ արժեքավոր ձեռագիր աշխատություններից մեկը⁵, չուրջ 120 տարի անց միայն՝ 2009 թվականին, «Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հովանավորությամբ՝ վերջապես դառնում է հանրության եւ մասնագետների սեփականությունը:

Բազմաժանր են ժողովածուում ընդգրկված պոլսահայոց անգիր բանահյուսության նյութերը՝ ավանդական աղոթք, ժողովրդական երգ եւ օրոր, վիճակի երգ, հանգավոր խոսք, շուտասելուկ, հանելուկ, առած-ասացվածք, երգում, օրհնանք, անեծք, առակ, հեքիաթ եւ այլն: Ի դեպ, այդ տեսակները գրքում հստակ տարբերակված չեն: Ժողովածուն պատ-

³ Անդ, էջ 7:

⁴ Պոլսահայոց բանահյուսական ժառանգությունը հնարավորինս ամբողջացնելու նպատակով Հր. Աճառյանն իր պատրաստած ժողովածուի մի շարք բաժիններում (Ավանդական աղոթքներ, Զվարճալիք, Զվարճալի հեգարան, Հանգավոր խաղեր, Առած-ասացվածքներ եւ այլն) ընդգրկել է նաեւ Թեոդոկի «Պոլսի հայկարը» աշխատության նմուշներ՝ ամբողջությամբ կամ համառոտագրությամբ նշելով օգտագործած աղբյուրը, երբեմն նաեւ՝ էջը:

⁵ Աճառյանի հսկայական քանակությամբ արժեքավոր անտիպ նյութերի հրատարակությանը մեծանուն հայագետի մահից 37 տարի անց «Ո՞վ պետք է հրատարակի» վերնագիրը կրող հոդվածով (Հայաստանի Հանրապետություն, 1990, թիվ 10, 19 հոկտեմբերի) հանդես է եկել արձակագիր, լրագրող Սերգեյ Վարդանյանը:

րաստելիս Հր. Աճառյանը բուն առականները, ժողովրդական տարատեսակ զրույցներն ու ավանդազրույցները, անեկդոտները, երկխոսական առակ-զվարճախոսությունները, որոշ հեքիաթներ, առակատիպ հեքիաթներ եւ հեքիաթ-զվարճախոսություններ ընդգրկել է միեւնույն՝ «Առակներ» բաժնում, որի ծանոթություն մեջ գրում է. «Բոլոր այս առակները պատմվում են Պոլսի հայոց հասարակ դասակարգի մեջ»⁶, միաժամանակ ծանուցելով Մոլլա Նասրեդինի եւ նոր եվրոպական առակների չգրառելու պատճառը. «Չեմ հավաքել Նասրեդինի հոջա»-ի անունով եղած հարյուրավոր առակները, իբրեւ տաճկական կյանքի արտահայտություն, ինչպես նաեւ նոր եվրոպական առակները, որոնք, իհարկե, գրական ճանապարհով են մտել ժողովրդի մեջ»⁷:

Փաստենք նաեւ, որ ԺԹ. դարասկզբին՝ Խաչատուր Աբովյանի ու Մեսրոպ Թաղիադյանի օրոք եւս, ընդհուպ մինչեւ Ի. դարակեսը, դեռեւս տարբերակված չէին առակ, առած-ասացվածք, առասպել, ժողովրդական մանրապատում-զվարճախոսություն (անեկդոտ) ժանրերը: Այսպես, Կալկաթայում հրատարակված պարսկական երգիծապատումների ժողովածուն թարգմանիչ Թաղիադյանը վերնագրել է «Զուարճախօս առակք»⁸, իսկ գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական, հնդկական, ռուսական, հունական անեկդոտների թարգմանությունները, նաեւ մի քանի հայկական նմուշներ պարունակող գիրքը Մովսես Զոհրապյանցը անվանել է «Վէպք զուարճալի անձից, յորս պարունակին խրատական եւ իմաստալից ասացուածք»⁹,

Խ. Աբովյանը եւս «Պարապ վախտի խաղալիք»-ում «Ասացվածք բնահայտք ինքնահարմար հորինված»¹⁰ վերնագրում գետեղել է չափածոյի վերածած՝ լոռեցիների եւ Մոլլա Մասրադնի 4-ական անեկդոտ-երգիծապատում եւ 7 առակ, եւ «Ասացվածք»¹¹-ի ներքո՝ 5 առակատիպ նմուշ: Մեկ այլ դեպքում՝ չափածոյի վերածած 10 առակները նա անվանում է առասպելք¹², իսկ «Զվարճալի ու կարճ պատմությունք» մանրապա-

⁶ Հր. Աճառյան, Պոլսահայ անգիր բանահյուսություն, Երեւան, 2009, էջ 159:

⁷ Անդ:

⁸ «Զուարճախօսք առակք Պարսից: Թարգմանեալ հանդերձ հաւելուածովք», Կալկաթայ, 1846:

⁹ «Վէպք զուարճալի անձից, յորս պարունակին խրատական եւ իմաստալից ասացուածք», Ժողովեալ եւ թարգմանեալ յայլ եւ այլ լեզուաց աշխատասիրութեամբ Մովսիսի Զօհրապեանց Արցախեցոյ: 'Ի տպարանի Ներսիսեան Հոգետոյ դպրոցի հայոց ընծայելոյ յԱզնուական Աղայ Գէորգայ Արծրունոյ: 1858- ՌՅԷ, 'ի Տիփսիս:

¹⁰ Խաչատուր Աբովյան, Երկեր, Երեւան, 1984, էջ 295:

¹¹ Տեն անդ, էջ 337:

¹² Տեն անդ, էջ 357:

տումների ժողովածուում, ուր հիմնականում այլ ժողովուրդներից թարգմանած կամ փոխադրած անեկդոտներ են, նշվում է նաև՝ «սրամիտ առածք» (մասալեք)¹³ եզրույթը:

Հայ նոր գրականության հիմնադիր, մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանը, հետագայում նաև մեր բանահավաքչության ու ժողովրդագիտության երախտավոր Գարեգին Սրվանձտյանցը նմանատիպ հորինվածքները Խորենացու պես անվանում են առասպել, այսինքն՝ սուտ կամ ստերի սուտ:

Սրվանձտյանցը «Մանանա» ժողովածուի «Հանելուկներ, առակներ և նորելուկներ» բաժնում (հիշենք՝ գիրքը տպագրվել է 1876 թվականին) խոսում է նաև իր հավաքած նյութերի, մասնավորապես հանելուկների եւ առակների մասին: Առակներին անդրադառնալիս նա իր գրառած առակ-զվարճապատումների տեղադրումը «Մանանա» ժողովածուում ծավալի պատճառով անհնար է համարում. «...բայց տեսնելով, որ բավական ստվար եղավ Մանանաս, կպահեմ այլ պատեհություն, — գրում է Սրվանձտյանցը՝ կոնկրետացնելով առակների մի մասի տեղավայրը, — հանդերձ կաճեցի ծուրու «պակասամտաց» վրա շինված առասպելներով¹⁴»:

Աճառյանի «Պոսահայ անգիր բանահյուսություն» գրքի «Առակներ» բաժնում ընդգրկված 55 նմուշներից 31-ն են անեկդոտներ՝ ժողովրդական երգիծապատումներ եւ զվարճախոսություններ, մնացածը բանահյուսական այլ ժանրերի ստեղծագործություններ են: Այդ 31 նմուշների մեջ գերակշռում են որոշակի սյուժե ունեցող ստեղծագործություններ՝ զվարճապատումները (20 նմուշ), մնացած 11-ը անսյուժե նյութերն են՝ զվարճախոսությունները: Ընդ որում, 20 զվարճապատումներից միայն 4-ն են ծավալուն կառուցվածքով, մնացածները կարճառոտ երգիծապատումներ են:

Մի քանի հրաշապատումային եւ իրապատումային տարրերով ծավալուն եւ կարճառոտ սյուժեով հեքիաթատիպ զվարճապատումներում (թիվ 2, էջ 160 եւ թիվ 5, էջ 161-162) անսպասելի զավեշտ առաջացնող կտրուկ վերջաբանին հետեւում է ասացողի կողմից արված մի փոքր բացատրական շարունակություն, որն արդեն իսկ ավելորդ է: Նման երեւույթը Ժ. Դարավերջի եւ Ի. Դարասկզբի բազմաթիվ երգիծական ստեղծագործություններում առկա է եղել:

Որոշ փոքրածավալ երգիծապատումներ չափածոյով ավարտ ունեն, ինչպես, օրինակ, տվյալ պատումից սերված «Հատ-հատ չամչիկ», «Մատ-

¹³ Տես անդ, էջ 403:

¹⁴ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, Խ. Ա., Երեւան, 1978, էջ 274:

մատ մեղրիկ», «Տուն էկանք դատարկիկ» ասացվածքները¹⁵:

Հր. Աճառյանի գրառած երգիծապատում-զվարճախոսությունները ծիսական, ընտանեկան-կենցաղային, կրոնական, լեզվական-բառախաղային, «պակասամտություն» (Գարեգին Սրվանձտյանցի բնորոշումն է) եւ այլ թեմատիկ ղրսեւորումներով են հանդես գալիս:

Իբրեւ լեզվաբան՝ Աճառյանի ուշադրության կենտրոնում են եղել հայերենն անաղարտ պահելու, հայոց լեզվով հաղորդակցվելու հարցերը, եւ գրառած անեկդոտներում քիչ չեն ծիծաղի, երբեմն էլ սպանիչ ծաղրի միջոցով դրանց դեմ պայքարելու ժողովրդական մոտեցումները:

Լեզվական թեմաներից մեկն առնչվում է ուծացման խնդիրներին: Օտարություն մեջ հայտնված եւ իր լեզվի հարգը չիմացող, օտար լեզվին գերի դարձած հայ պանդուխտ-գաղթականը այլազգիների հետ շփվելիս բազում զավեշտալի իրավիճակների մեջ է ընկնում՝ դառնալով երգիծական մանրապատում-զվարճախոսությունների ստեղծման հենք, երբեմն էլ կյանքով հատուցելով դրա համար: Պատումներից մեկում, օրինակ, թուրքերենախառն հայերենով (հատ ու կենտ հայերեն բառերով ու մասնիկներով) մի ենիչերիի հասցեին ասված «Սա ենիչերիին խալփախին թէքմէ մը եուլեշտիրմիշ ընեմ քի խօսխօճաման խալփախը յօխուշ աշաղի թէքէր մէքէր գա» (Սա ենիչերիին կդակին այնպիսի մի քացի տամ, որ ահագին կդակը զառկվայրից ցած գլտոր գա) խոսքը ճակատագրական է լինում՝ դառնալով հայի մահվան պատճառ¹⁶:

Վերջերս մեր գրառած նմանատիպ թեմայով զավեշտալի, բայց միաժամանակ տխուր մի իրապատում եւս վերաբերում է լեզվական խնդիրներին, այս անգամ՝ ժարգոնային ռուսերենախառն «հայերենի» ղրսեւորմանը, որտեղ մոսկվացի տաքսիստի հասցեին հնչեցրած «էս ուռոդ տաքսիստի դեբիլ ոռժին նայի» (Այս այլանդակ՝ հրեշային դեմքով տաքսուվարորդի անճոռնի մոլորին նայի) արտահայտությունն է պատուհաս դառնում այն կիրառող հայի համար¹⁷:

Աճառյանի գրառած 4 զվարճապատում-զվարճախոսություններն առնչվում են այլադավանությունը¹⁸, որոնցից երեքում ծաղրվում են ոչ միայն իրենց լեզուն մոռացած թուրքախոս կաթոլիկ վարդապետները, այլեւ նրանց էությունը բարոյագրկված զավակները: Դա տեսնում ենք ստորեւ բերվող նմուշում.

¹⁵ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 164:

¹⁶ Անդ, էջ 174:

¹⁷ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու:

¹⁸ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 165-166 /թիվ 14, 15, 16, 17/:

«Կաթոլիկ մարթ մը չանթան ձառքը՝ ախճրկանը հետ մէկտեղ՝ տեղ կերթան կոր էղէր: Ախճիկը հօրը կը դառնա կըսէ քի՛՝

– Պա՛պա, պա՛պա, կըսէ, աչքամտան կէլ քի սէնի ուշարմ գանն էթ-սինէր (Հա՛յր, Հա՛յր, ետեւիցս արի, որ քեզ ծառաս կարծեն), – կըսէ»¹⁹:

Աճառյանական գրառումներում հանդիպում ենք նաեւ երկխոսական մի գվարճախոսութեան, որը եւ՛ առակային խորք ունի, եւ՛ առածային խտացում.

«Թագավորին ըսեր էն քի խըթլըխ (սով) է:

– Խըթլը՞ խը ի՛նչ է, – հարցուցեր է:

– Ուտելու հաց չիքա:

– Էհ, թող փախլավայի կտորվանք ուտեն, – ըսեր է»²⁰:

Պոլսահայոց անեկդոտների աճառյանական գրառումների մի շարք տարբերակներն, ինչ խոսք, առկա են նաեւ Պատմական Հայաստանի եւ մերձավոր ու հեռավոր սփյուռքի հայոց շրջանակներում:

Այսպես, հարսանեկան ծիսակարգերից մեկին՝ աղջիկտեսին առնչվող պատումներից մեկը 3 թլիկ-կլվատ քույրերի մասին է²¹, որի բազում տարբերակները առկա են թե՛ տպագիր աղբյուրներում²², թե՛ անտիպ²³:

Ժողովրդական եւ կրոնական տոների (Նոր տարի, Բարեկենդան, Զատիկ) համար, կամ էլ եղանակային դժվարությունները (կոնկրետ՝ մարտ ամսվա «գժուլթյունները») հեշտությամբ հաղթահարելու նպատակով ժողովուրդը ինչ-որ բան պահել-պահեստավորելու գործելաոճ է մշակել, որին առնչվող բազմաթիվ զավեշտալի պատումներ է ստեղծել: Առաջինի ամենաբնորոշ օրինակը Բարեկենդանին վերաբերող ժողովրդական երգիծապատումն է, որի թումանյանական մշակմանը ծանոթ ենք բոլորս: ԺԹ. դարի վերջին պոլսահայերից գրառած այս պատումի աճառյանական տարբերակն առնչվում է ոչ թե ժողովրդական տոնին, այլ խենթ ու խելառ մարտ ամսվա՝ ժողովրդի բնորոշմամբ՝ Մարտիկ ախպօր, եղանակային դժվարությունները հաղթահարելու հետ:

Ամուսնու՝ «Կնի՛կ,... քեօմիւրին (իմա՝ քարածուխի-Ա. Ս.) խոշորնե-

¹⁹ Անդ, էջ 166:

²⁰ Անդ, էջ 176:

²¹ Անդ, էջ 163:

²² Խ. Ա. Որոքէյան, Նոր Նախիջեւանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Թըլվադները, «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն», հ. Բ., Երեւան, 1971, էջ 85:

«Ծիծաղում են Վանեցիները», Հավաքել, կազմել են Վարագդատ Հարությունյանը եւ Նորա Մելիքյանը, Կլվատ աղչկներ, Երեւան, 2006, էջ 129:

²³ «Իրեք աղջիկը», ՀԱԻ արխիվ, Լոռի, Համգաչիման (Մարգահովիտ), Վ. Ղազարյանի ֆոնդ, 87 թղթապանակ, էջ 73:

ըը Մարտիկ ախպորը համար պահէ» անընդհատ զգուշացումներից հետո ներկայանում է մի նոր «Բարեկենդան»՝ Մարտիկ ախպոր տեսքով, թե՛ «Մարտիկ ախպարը էս էմ: Քէօմիւրներուն խոշորը զատեցիր նէ տուր քի տանիմ»²⁴.

Ըստ բանահավաքի՝ «խոշորները պահենք Մարտիկ ախպորը համար» բանաձեւը տարածված էր Պոլսում, եւ դրա «իմաստն այն է, թե՛ Մարտ ամսում ցրտերն ավելի զորեղ են, եւ ավելի պետք կա ածուխի կամ փայտի»²⁵: Եթե առաջինում Բարեկենդան ժողովրդական տոնախմբության անվանումը խորամանկությամբ «անձնանուն» դարձրածն է հայտնվում ու տիրանում այդ օրվա համար պահված ուտեստեղենին, ապա երկրորդում մարտ ամսվան տրված «Մարտիկ ախպեր» անվանումն է նպաստել ժողովրդական անձնանվան քողի տակ ներկայանալուն եւ խաբեությամբ պահուստային վառելիքը կնոջից վերցնելուն:

Ի տարբերություն վանեցիների «Կակոսկե խոզու ճաշ»²⁶-ը հեքիաթատիպ երգիծապատումի (ի դեպ, Հովհ. Թումանյանի «Կիկոսի մահը» գրվել է նույնապուժե ծավալուն պատումների հենքի վրա)՝ պոլսահայերից գրառած աճառյանական տարբերակը կարճառոտ կառուցվածք ունի, մտմտացող-երազողը, ամուսնացողն ու դժբախտացողն էլ ոչ թե մտացածին հերոս Կիկոսի մեծ քույրն է, այլ Գագիկը, որը որոշում է չկարգվել եւ մարդկանց բերանին ասելիք չդառնալ. «Մըտմըտացեր է քի, «էս հիմա էլլամ կարքըվիմ, գավակ ունենամ, գավակըս մեզնա, հապա ծառը էլլա, ծառէն վար իյնա մեռնի, ամմէնքը «Վախ Գագիկ, Վախ Գագիկ» ըսեն... Ձէ, ըսեր է, չեմ կարքըվիր»:

Անանկ ա, հիմա, էյէր մէկը չէղած յա չըլլալիք բանի մը վրա էլլա տէրտ ընէ նէ, «Գագիկին մասալն ա» կըսեն»²⁷:

Աճառյանը հայերենի տարբեր բարբառներին նվիրված իր աշխատությունների նմուշների բաժիններում հաճախ է ընդգրկել անձնական հավաքածուի բանահյուսական նյութերը: Այսպես, Վանի բարբառի ուսումնասիրության մեջ նա օգտագործել է պանդխտությանն առնչվող բազմաստիճան երկխոսություն բացառիկ մի գվարճախոսություն՝ «Լօնդօն ու Կակօն»²⁸, որի արժեքը ընկալելու համար այն ստորել բերվում է ամբողջությամբ.

²⁴ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 169-170:

²⁵ Տե՛ս անդ:

²⁶ «Ծիծաղում են վանեցիները», էջ 130-131:

²⁷ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 181:

²⁸ Հր. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Երեւան, 1958, էջ 221-222:

Լօնդօն ու Կակօն

– Պարի լոյս, Լօնդօն:

– Ասծու պարին, միճնէ՛կ Կակօ:

– Ի՞նչ կա յերկիր, ի՛նչ չկա:

– Սկի, սիվտայ սիվցեր ի,

Ծաղիկ, ծաղկունքս պտըղտիր են:

– Է՛լ ինչ կա յերկիր:

– Տղա՛, ապա չես ասե, քյո խէր մեռեր ի:

– Տղա՛, էն ի՞նչիս թե մեռեր ի:

– Ապա ուռավ էլավ բարդան:

Պարայցավ էլավ թազի:

Խատ մ՛ թօղեց, աչկեր չռեց,

Վոտկեր փռեց:

– Է՛ պառարաքյ արի՞քյ:

– Ապա չարի՞նքյ:

– Ի՞նչ իփիցիքյ:

– Նվիկ, նվուկ, նվնվուկ, փշփշտուկ, խավըռծիլ:

– Ապա վո՞ւվ էկավ կէրավ:

– Շտըխաչ, շտըմէր, շտըկնիկ:

Բիթուն բիլա թափան կէրան:

– Է՛, Աստված խոկյին իւսավորի:

Է՛, է՛լ ինչ կա յերկիր:

– Տղա՛, ապա չե՞ս ասե, քյե փսակիցինքյ:

– Ապա էն ի՞նչիս փսակիցիքյ, յես էնա յերկիր, կնիկ էնա յերկիր, էն ի՞նչիս փսակիցիքյ:

– Խակյուցինք խփիցինքյ, մախաթ զարկիցինքյ դէօշ, ինչիս Ամըր առծաթ էլնի, տարանքյ վեր խօնջնին փսակիցիքյ պիրինքյ:

– Է՛հ, Աստված շնախավոր անի:

Տղա՛, է՛լ ինչ կա յերկիր:

– Աչկտ լ ոյս, լաճ մ՛էլ էլավ:

– Տղա՛, յես էնա յերկիր, կնիկ էնա յերկիր, լաճ վո՞րտեղից էլավ:

– Խակյուցինքյ, խփիցինքյ, ըռէսի տղի խետ խեծկըռտվըցուցինքյ, լաճ մէլավ:

– Է՛հ, Աստված ուղուրօվ անի:

Աղեկ էլնի, կյըզրար էլնի, շըլկըտար էլնի, բազըրգյան չէլնի, դարդ բալա էլնի:

Այժմ անդրադառնանք հենց Աճառյանի մասին ստեղծված եւ կենդանության օրոք շրջանառված եւ նրա իսկ կողմից գրառված, ինչպես նաեւ այսօր շրջանառվող՝ մեր գրառած զվարճալի պատմություններին ու զվարճախոսություն-սրամտություններին:

Հայկական ժողովրդական երգիծապատումների եւ զվարճախոսությունների համատեքստում քիչ չեն այնպիսի ստեղծագործությունները, որոնք ստեղծվել ու պատմվել են այս կամ այն անհատի շուրջ: Դրանց մի մասի առաջացման պատճառը հերոսների իմացության շրջանակների եւ գրաված պաշտոնների անհամապատասխանությունն է եղել: Այսպես օրինակ, երբ «Ժողովուրդների հոր»՝ Ստալինի հրահանգով կրթություն չունեցող կոլխոզի նախագահ Մացակ Պապյանը դառնում է ՀՍՄՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ՝ պաշտոնավարելով շուրջ 15 տարի, ժողովուրդը երգիծանքի լեզվով անմիջապես արձագանքում է դրան. Հայաստանի երկրորդ դեմքի եւ երկրորդ տիկնոջ մասին ստեղծվում են մի շարք անեկդոտներ, որոնք այսօր էլ հիշվում ու շարունակում են ժողովրդի մեջ շրջանառվել²⁹:

Կամ էլ հիշենք հենց թեկուզ մեր օրերում պատմվող այն բազում անեկդոտները, որոնց հերոսները վերին եւ ստորին օղակներում պաշտոններ ձեռք բերած մերօրյա քաջնազարական անձինք են³⁰:

Մյուս խմբի ներկայացուցիչները իրապես եղել են հիմնավոր գիտելիքի տեր սրամիտ ու զվարճախոս մարդիկ, ինչպես եվրոպական կրթություն ստացած դասախոսներ Հրաչյա Աճառյանն ու Աշոտ Մոյսեյիչը, քյավառցի դատավոր Թորգոմյանը³¹ եւ այլք, որոնց սրամիտ ու զավեշտալի խոսքերն ու պատմություններն էլ հիմք են հանդիսացել տարբեր շրջանակներում նրանց առնչվող պատումների ու ասույթների շրջանառվելուն: Վերջիններիս մեջ, ինչ խոսք, Հր. Աճառյանն առանձնառնում է ոչ միայն իր սրամտությամբ, այլեւ իր մասին ստեղծված նյութերի հանդեպ ունեցած առանձնահատուկ վերաբերմունքով: Աճառյանը մեր այն սիրված մտավորականներից է, որի մասին ոչ միայն նրա կենդանության օրոք, այլեւ նրա մահից կես դար անց անգամ հայագետների, դասախոսների եւ ուսանողների շրջանակներում բազմաթիվ անեկդոտներ ու սրամտություններ են շրջանառվում:

²⁹ Դրանցից մի քանիսը ընդգրկվել են տարատեսակ ժողովածուներում, իսկ մեր գրառումները պահպանվում են անձնական հավաքածուում:

³⁰ Մեր գրառումներում մեծ քանակ են կազմում մերօրյա անձանց մասին նմանատիպ նմուշները:

³¹ Թե՛ Աճառյանի ու Աշոտ Մոյսեյիչի, թե՛ Թորգոմյանի վերաբերյալ մեր գրառումները պահպանվում են անձնական հավաքածուում:

«Ճիշտ են նկատել Աճառյանի ընկերները, ուսանողներն ու մոտիկ մարդիկ, որ թերեւս հայ ոչ մի գիտնականի ու նշանավոր մարդու շուրջ այդքան աշխույժ հետաքրքրություն չի ստեղծվել, նրա հետ կապված դեպքեր ու անեկդոտներ չեն պատմվել, որքան Աճառյանի. նույնիսկ ուրիշների հետ պատահածներն էլ վերագրել են նրան՝ որպես շատ անհանգիստ ու «տարօրինակ» մարդու. մարդ, որ իր անչափ բարությունը, մարդասիրությունը ու մարդամոտությունը, անհիշահարությունը ու լավատեսությունը, ինչ-որ տեղ էլ նաեւ պարզամտությունը շատ-շատերի ուշադրությունն էր արժանացել՝ նախ՝ որպես մարդ-քաղաքացի, ապա՝ որպես գիտնական ու դասախոս: Աճառյան մարդ-գիտնականն ու հումորը իրարից անբաժան են եղել ամբողջ կյանքում», – գրում է լեզվաբան Խաչիկ Բաղիկյանը «Հրաչյա Աճառյանը՝ բանաստեղծ եւ հումորի սիրահար» վերնագիրը կրող հոդվածում՝ ընդգրկված «Հրաչյա Աճառյան, Բանաստեղծություններ: Անեկդոտներ իմ մասին» գրքում³²:

Չափազանց զվարճաբան մարդկանց Եվդոկիայի հայերը «մեռել խնտացնող» են անվանել³³, իսկ պոլսահայերը՝ «սատանա բռնող»³⁴: Այսպես, Հր. Աճառյանի անսահման հումորը, ըստ վկայությունների, գալիս էր նրա հորից, «...որը Պոլսում հայտնի էր իր հումորով, կատակներով ու հնարամտությամբ. դրա համար էլ նրան «սատանա բռնող» Հակոբ էին ասում»³⁵:

Հր. Աճառյանը ոչ միայն հաճույքով լսում էր իր մասին շրջանառվող զվարճապատում-զվարճախոսություններն ու սրախոսություն-սրամտությունները, այլեւ գնահատում էր հատկապես ուսանողների կողմից պատմվողներն ու գրառում դրանք: Ահա այդ հետաքրքրությանը վերաբերող մի ինքնատիպ վկայություն, որ 1934 թվականին ներկայացրել է լեզվաբան Գուրգեն Սեւակը.

«Աճառեանը մի անեկդոտ է հնարում իր մասին եւ պատմում իր մօտիկ ուսանողներին: Միւս օրը մի ուսանող պատմում է անեկդոտը նրան:

– Պատմի՛ր, – ասում է Աճառեանը, – որպէսզի անեկդոտը քո անունով գրեմ տետրակիս մէջ»³⁶:

Ինչ խոսք, հուշապատումի այս դրվագով էլ ավելի ցայտուն է բնորոշվում Աճառյան գիտնականի եւ մարդու կերպարը:

³² Հր. Աճառյան, Բանաստեղծություններ: Անեկդոտներ իմ մասին: Կազմեց եւ ձեւավորեց Հրաչյա Աճառյան Կրտսերը, Երեւան, 2008, էջ 14:

³³ Ա. Ալպոյաճեան, Պատմություն Եվդոկիոյ Հայոց, Գահիրէ, էջ 1448:

³⁴ Հր. Աճառյան, Բանաստեղծություններ: Անեկդոտներ իմ մասին, էջ 14:

³⁵ Անդ, էջ 16:

³⁶ Անդ, էջ 101:

Մեկ այլ առիթով էլ Հր. Աճառյանը ահա թե ինչպես է ներկայացրել դասախոսների մասին ուսանողների պատմած անեկդոտները. «Մեր ուսանողների անեկդոտները բնականաբար վերաբերում են դասախոսներին եւ Համալսարանի այլ պաշտօնեաներին: Հետաքրքիր են դրանք նրանով, որ ներկայացնում են մի կողմից՝ դասախոսների բնութագիրը եւ միւս կողմից՝ ուսանողների սրամտութիւնը եւ դիտողական կարողութիւնը»³⁷:

Աճառյանի ձեռագրերում պահպանված՝ «Անեկդոտներ իմ մասին» խորագիրը կրող բաժինն ընդգրկում է տարբեր մարդկանցից իր մասին՝ մեծանուն գիտնականի հավաքած 70 միավոր նյութերը, որոնք այլ մարդկանց տրամադրած 21 միավոր նմանատիպ նյութերի հետ (վերջիններս տեղ են գտել հավելվածում) ամփոփվել են մեծանուն գիտնականի թուռան՝ Հրաչյա Աճառյան Կրտսերի կազմած եւ վերջերս հրատարակված «Բանաստեղծություններ: Անեկդոտներ իմ մասին»³⁸ գրքում:

Պետք է ասել, որ ընդգրկված նյութերից քչերն են անեկդոտներ, գերակշռող մասը հուշապատում-սրախոսություններ են: Աճառյանի անեկդոտ-սրախոսությունների մի մասը իրականության հենքի վրա է ստեղծվել եւ մասնագիտական բնույթի է: Այսպես, արտաբերած նորահայտ բառերն ու արտահայտութիւնները, ինչ պայմաններում էլ ասվեն, միշտ հետաքրքրել ու զբաղեցնում են գիտնականի կողմից: Նմուշներից մեկում ներկայացվում է երկու գյուղացու կռիվը, որի ժամանակ նրանցից մեկի արտաբերած հայհոյանքում անծանոթ գավառական բառ լսելով՝ Աճառյանը ճշգրիտ գրառելու համար խնդրում է կրկնել այն³⁹:

Աճառյանի անսահման սրամտության, հեգնանքի եւ սպանիչ ծաղրի մասին են խոսում հետեւյալ նմուշները.

«Պրոֆեսորների հանրակացարանում, որտեղ ապրում էր նաեւ Աճառեանը, Գործկոմից գալիս են արտաքնոցները կնքելու:

— Արտաքնոցները կնքելու փոխարէն մեր յետեւները կնքեցէք, որպէսզի դուրս չգանք, — ասում է Աճառեանը»⁴⁰:

Ծեծում են Աճառեանի դուռը: Կինը բացում է եւ տեսնում երկու անծանոթ տղամարդկանց, որոնք, իրենց ասելով, եկած են լինում կոմունիզմի կառուցման համար փող հավաքելու:

³⁷ Անդ, էջ 16:

³⁸ Անդ, էջ 71-124:

³⁹ Անդ, էջ 82:

⁴⁰ Անդ, էջ 75:

– Այս ի՞նչ կողոպուտ է, այս ամենի հետ ինչ կապ ունի Աճառեանը, – վրդովված հարցնում է տիկին Սոֆիկը:

Աճառեանը լսում է այս ամենը եւ ասում.

– Սոֆի՛կ ջան, ինչքան ուզում եմ, տո՛ւր, թող գնան: Միեւնույն է, սրանք կոմունիզմ կառուցողը չեն, կասեն Աճառեանը չտվեց, դրա համար էլ չկառուցեցինք⁴¹:

Աճառյանն իր ունակություններով, իմացությամբ, բացառիկ հիշողությամբ եւ աշխատասիրությամբ շատերին է զարմացրել, եւ պատումներից շատերը առնչվում են հենց այդ հատկանիշներին: Ահա դրանցից մեկը.

Մի ուսանող հարցնում է միւսին.

– Աճառեանը քանի՞ լեզու է իմանում:

– 1500, – պատասխանում է նա:

Ուսանողը զարմացած ասում է.

– Զէ՞ որ աշխարհում այդքան լեզու չկայ:

– Միեւնույն է, – պատասխանում է նա, – եթէ լինէր, այդքանն էլ կիմանար⁴²:

Ստալինյան բռնաճնշումների տարիներին Աճառյանի՝ բազմաթիվ լեզուների այդ իմացությունն էլ «փորձանք» է դառնում նրա գլխին. տաղանդաշատ հայագետը 1937 թվականին ձերբակալվում եւ բանտ է նետվում: Ահա այդ ժամանակների հարցաքննության վկայագրերից մեկը՝ աճառյանական մանրապատումի տեսքով.

...Հարցաքննության ժամանակ քննիչը, «ծանոթանալով» նրա՝ լեզուների իմացությանը, մեղադրում է նրան լրտեսության մեջ: Աճառյանը, քաջ գիտակցելով, որ անիմաստ է հերքելը, ընդունում է իր «մեղքը»:

Մի թուղթ ու գրիչ գնելով սեղանին՝ քննիչը ստիպում է, որ նա թվարկի այն բոլոր երկրների անունները, որոնց գործակալն է եղել.

– Գերմանական – այո՛:

– Ֆրանսիական – այո՛:

– Իտալական – այո՛:

⁴¹ Անդ, էջ 114:

⁴² Անդ, էջ 103:

Երբ հերթը հասնում է թուրքականին, Աճառյանը տեղից վեր է կենում եւ ասում.

– Այդ մեկը չեղավ⁴³:

Աճառեանը պատրաստել է տալիս իր գերեզմանը: Գերեզմանափորը սարսափած հարց է տալիս.

– Ինչպե՞ս Դուք այդքան սառնասրտորէն մտածում էք Ձեր մահուան մասին:

– Է՛հ, թող նրանք վախենան մահուանից, որոնք իրենց կենդանութեան ժամանակ են մահացած:

Աճառյանին վերագրվող անեկդոտներից մեկի⁴⁴ հանրահայտ սյուժեով մեկ այլ տարբերակի հանդիպում ենք նաեւ լուսեցի զվարճախոսին վերագրված պատումում⁴⁵: Չնայած Աճառյանն ընդհանրապես չի ծխել, այդ անեկդոտում զավեշտի հենքը, մյուս տարբերակների նման, ծխախոտը քամուց պաշտպանելու համար շրջվելն ու կրկին հետ գնալն է դառնում: Այս երեւույթը ցույց է տալիս, որ Աճառյանը, իբրեւ անեկդոտի ու սրախոսության հերոս, ուսանողության եւ դասախոսների կողմից այնքան է սիրված եղել, որ նրա կերպարի շուրջը ստեղծված մանրապատումներն սկսել են հարստանալ՝ այլ զվարճախոսների գործողությունները նրան վերագրելով:

Հրաչյա Աճառյանի մահից շուրջ վեց տասնամյակ անց անգամ գիտական, դասախոսական, ուսանողական միջավայրում շարունակվում են շրջանառվել բացառիկ մտածողությամբ ու աշխատասիրությամբ օժտված գիտնականի եւ մարդու մասին պատմվող մանրապատում-զվարճախոսություն-սրախոսությունները: Ասածի վկայությունը վերջին տարիներին մեր կատարած մի քանի գրառումներն են: Ներկայացնենք դրանցից մի քանի նմուշ.

Հրաչյա Աճառյանը Գեղեցիկ անունով մի օգնական է ունենում, որը շատ տգեղ է լինում: Մի անգամ նա իր օգնականին ասում է.

– Գեղեցի՛կ ջան, քո անունը այնքան շատ է քեզ սաղում, ինչքան իմ անունը՝ ինձ (Դեռ մանուկ հասակում Աճառյանը կորցրել էր մի աչքի տեսողությունը) (ԱՄՇՀ):

⁴³ Անդ, էջ 114:

⁴⁴ Անդ, էջ 101-102:

⁴⁵ ԱՄՇՀ:

Հրաչյա Աճառյանը պատմաբան Հակոբ Մանանդյանի քրոջն է ուղեկիս եղել, սակայն Մանանդյանը, որ ազնվականական ծագում ուներ, դեմ է լինում. չի համաձայնում քրոջը տալ:

Տարիներ անց երբ Մանանդյանը շատերի ներկայությամբ հիշեցնում է, որ Աճառյանն ուղում էր իր քրոջը, իսկ ինքը դեմ է եղել, Աճառյանն ասում է.

– Բայց չէ՞ որ էդ ընթացքում ես 2 անգամ ամուսնացա, իսկ քույրդ՝ ոչ մի: (ԱՍՇՀ)

1937-ին իմ հոր պապ Քառանց Սարգսի հետ մի կամեռմը (իմա՝ բանտախցում) նստած են էլել Հրաչյա Աճառյանն ու Վախթանգ Անանյանը: Հերթական հարցաքննությունից հետո Աճառյանը կամեռմը ջղայնացած գնալիս-գալիս ա էլել, մեկ էլ յեդ ա դառնում ու Սարգիս պապիս հարցնում ա.

– Ա՛յ բիձա, ես հըլա ակադեմիկ մարդ եմ, ըդքան բան ունեմ գրած, մեկին դիր էկած կըլի, մեկին էլ դիր էկած չի ըլի, դրա հըմար բռնել բերել են ըստեդ, բա քե՞զ ինչի են բռնել:

Հորս պապ Սարգիսն էլ մտածում ա, մտածում, ասմա.

– Տղա՛ ջան, հալբաթ մեր գեղի ակադեմիկն էլ ես եմ էլել:

– Բա ինչի՞ էին հորդ պապին բռնել, – հարցնում եմ Սարգիսի ծոռ Ռոբերտին:

– Վերեններից հանձնարարություն ա էկել, թե Ահնիզորի սարերումը ցորեն ցանեք: Հորս պապ Սարգիսը՝ Քառանց Սարգիսը, ռանչպար մարդ ա էլել ու հողի լիզուն լավ ա հըսկացել, ասել ա.

– Ա՛յ ժըղովուրդ, ցանեք ոչ. ֆորիցը հանում եք, որ ֆողը լցնեք, յեդո ֆողիցը հանիլ տեք, ֆորն էլ չի լցվելու (այսինքն՝ բերք չեք ստանալու):

Դա համարել են հակակոլխոզային, հակախորհրդային ագիտացիա ու դրա հըմար տարել են նըստացրել:

Բանտից ազատվելուց հետո Քառանց Սարգիսը երկար ապրեց ու մահացավ 106 տարեկանում, – եզրափակում է աճառյանական հուշապատումը բռնադատվածի ծոռ Ռոբերտը (ԱՍՇՀ):

Այսպիսով, գիտական-մանկավարժական գործունեությունից բացի, Հրաչյա Աճառյանը զբաղվել է նաև բանահավաքչությամբ՝ գրառելով ու կորստյան վտանգից փրկելով պոլսահայոց բանահյուսությունյան բազմաթիվ ստեղծագործություններ: Դրանց մեջ առանձնանում են, անշուշտ,

անեկդոտները՝ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներն ու գվար-
ճախոսությունները:

Հր. Աճառյանը մեր այն սիրված գիտնականներից է, որի մասին
ստեղծված անեկդոտներն ու սրախոսությունները այսօր էլ՝ նրա մահից
շուրջ վեց տասնամյակ անց, շարունակում են ապրել ու շրջանառվել
Հայագետների, դասախոսների, ուսանողների եւ այլ միջավայրում: Իր
մասին պատմվող գվարճախոսություն-սրախոսությունները, որպես այն
կրողի աստվածատուր շնորհքի, Հայ ժողովրդի, Հայոց լեզվի եւ նրա բառ
ու բանի հանդեպ անմնացորդ նվիրումի վկայություններ, Հայագիտութ-
յան անխոնջ մշակը հասցրել է ժամանակին գրի առնել եւ ի պահ տալ
գալիք սերունդներին:

РЕЗЮМЕ

Кроме научно-педагогической деятельности, Грачья Ачарян занимался
также собирательством устного армянского народного творчества,
спасая от угрозы исчезновения армянский фольклор Константинополя, в
котором особое место занимают армянские анекдоты. Гр. Ачарян один
из тех армянских ученых, о ком создавались и с любовью рассказывались
многие анекдоты, цитировались его остроумные высказывания не только
при жизни, но и сегодня - через 60 лет после смерти великого ученого.
Многие анекдоты и шутки про себя, услышанные от лекторов и студентов
университета, записаны им самим.

SUMMARY

Besides scientific-pedagogical activities Hrachya Acharyan was also engaged
in data-gathering and recording, thus saving numerous oral Armenians works of
Constantinople from being lost. Among them Armenian jokes, folk satirical short
and funny stories occupy a special place. Hr. Acharyan is one of those scholars,
about whom jokes and witty stories were narrated not only during his lifetime,
but also in present days, six decades after his death. He himself recorded many
jokes and funny stories about himself that were circulated among the University
lecturers and students.

